

ONDERWEG NAAR EEN NIEUWE SAMENLEVING

Bekommernis om de destijds wel uiterst beperkte mogelijkheden tot het schrijven van de sociale geschiedenis van Limburg heeft aan de basis gelegen van de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum, nu veertig jaar geleden. Tijdens de voorbereiding van een studie over de sociale veranderingen gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw in het Zuidlimburgse steenkoolbekken bleek weldra dat veel bronnen en gegevens verloren waren gegaan, of zodanig verspreid dat hopeloos veel tijd verloren ging met een onderzoekstocht langs organisaties, bedrijven en personen, waar nog – in de grootste wanorde – gegevens waren te achterhalen over betrekkelijk recente gebeurtenissen.¹ Besloten werd een gecoördineerde actie te voeren om nog zoveel mogelijk materiaal te redden, dat licht kon werpen op de geschiedenis van de sociale organisaties en het sociaal leven in Limburg. In de Statuten van het Sociaal Historisch Centrum werd vastgelegd dat het niet voldoende was het documentatiemateriaal over het sociale leven in Limburg bijeen te brengen, maar dat de sociale geschiedenis daadwerkelijk aan het licht diende te worden gebracht: ordening, beschrijving en documentatie van de nog aanwezige bronnen werden essentieel geacht om er een grondslag voor te bieden. Het allerbelangrijkst waren evenwel het stimuleren, zelf verrichten en publiceren van onderzoek op dit terrein. Mede als gevolg van deze opzet werd in de afgelopen veertig jaar door het Sociaal Historisch Centrum grote aandacht besteed aan de geschiedenis van de sociale transformatie, die de provincie sedert het einde van de negentiende eeuw heeft doorgemaakt. Een keur van archieven is bijeengebracht. Talrijke boeken, tijdschriften, brochures en pamfletten konden worden verzameld. Hoewel de doelstellingen van het Sociaal Historisch Centrum geleidelijk zijn verbreed doordat ook aandacht aan de economische geschiedenis werd besteed, heeft nog altijd meer dan de helft van de archiefcollecties betrekking op de veranderingen die de samenleving onderging, 90% van het bezit heeft betrekking op de periode 1890 tot 1985.

Van het begin van de jaren vijftig af werden door het Sociaal Historisch Centrum voortdurend onderzoeken naar de geschiedenis van de sociale

¹ J.R.F. Philips, Retrospectief en toekomstverwachting, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), deel XIX, 1974, pag. 3.

veranderingen in het contemporaine Limburg gepubliceerd. De aandacht, besteed aan dit thema, heeft grote aantrekkingskracht uitgeoefend op historisch geïnteresseerden, die niet zelf bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam waren. Ook door hen werden belangrijke bijdragen geleverd. Vooral in de jaren zeventig en tachtig is een grote stroom publicaties verschenen over de sociale geschiedenis van Limburg in de moderne tijd.² Merkwaardigerwijze kwam in de recente reeks uitgaven het accent steeds meer te liggen op deelproblemen, zoals de sociale gevolgen van de industrialisatie van Maastricht, de consequenties van de spectaculaire uitbouw van de mijnindustrie en de opkomst van de arbeidersbeweging. Gaandeweg werd sociale evolutie steeds meer ingeperkt tot de moeilijkheden, waarmee industrie-arbeiders werden geconfronteerd. Een klein deel van de door het Sociaal Historisch Centrum bewaarde documentatie werd telkens opnieuw geraadpleegd en heroverwogen. De rest bleef voorshands onbenut.

De specifieke kenmerken van de sociale evolutie in Limburg bleven als gevolg van het ontbreken van een geïntegreerde aanpak in het duister. Wij zullen er hier wat meer aandacht aan besteden in de hoop duidelijk te maken, hoe een bredere aanpak van de problematiek van de maatschappelijke vernieuwing in de eerste helft van de twintigste eeuw niet alleen leidt tot helderder inzicht in de veranderingsprocessen, maar ook tot een herwaardering van de bijdragen, die de betrokken instellingen, organisaties en personen hebben geleverd aan de herordering van de regionale samenleving, ieder op hun plaats en elk slechts voor een onderdeel van de totale problematiek. De tentoonstelling, waarvoor aan het eind van dit verhaal aandacht wordt gevraagd, laat aan de hand van door het Sociaal Historisch Centrum bewaard materiaal zien, welke resultaten dan mogelijk zijn. Vooropgesteld zij, dat de hiervoor gebezigde uitdrukking 'specifieke kenmerken van de sociale evolutie in Limburg' niet betekent dat in deze provincie heel nieuwe gedachten over de sociale kwestie in de meest brede zin van het woord werden ontwikkeld. Waar het om gaat is de heel opmerkelijke configuratie van opvattingen en wijzen van aanpak, her en der in Europa ontwikkeld, die werden overgenomen en ineengesmolten tot een heel opmerkelijk samenhangend geheel van organisaties en instellingen, waarmee in één keer een breed veld van maatschappelijke vernieuwing werd aangevat.

² B.P.A. Gales en E.J.G. van Royen, De fabrikanten van de geschiedenis, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (P.S.H.A.L.), deel 125, 1989, pag. 150-160.

Een veelheid van problemen

De provincie Limburg had in de tweede helft van de negentiende eeuw af te rekenen met een veelheid van problemen. Zij waren van economische, politieke, religieuze, culturele, maatschappelijke en sociaal-psychologische aard. In economisch opzicht kampte Limburg met enorme achterstanden. Berekeningen omtrent het nationaal inkomen hebben aangetoond dat het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking gedurende heel de eeuw tot kort voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog ongeveer 40% ten achter lag bij het Rijksgemiddelde. Met enig recht kan Limburg tot 1890 worden aangeduid als de armoedigste provincie des Rijks.³ Het meest droevig was de toestand in de sector van de economische dienstverlening. De omzetten in handel en transportwezen beliepen in de tweede helft van de negentiende eeuw hier per hoofd slechts 40% van die in Noord-Holland. De inkomens van de Limburgse handelaren waren in 1908 slechts het vijfde deel van die van hun Noordhollandse collegae.⁴ De nijverheid zat in een schommel. Herhaaldelijk werden initiatieven ontplooid die schenen te leiden tot industrialisatie door het ontstaan van groeikernen en spilindustrieën. Maar na verloop van al te korte tijd verzandden zij, zodat omstreeks 1900 nog altijd geen samenhangend geheel van industriële bedrijvigheid was ontstaan met autonome en blijvende groeiomogelijkheden.⁵ Misschien was het mede daaraan te wijten dat het grootbedrijf met wantrouwen werd bejegend. Limburg bleef nog lang een landbouwprovincie. In de werkgelegenheid was het agrarisch overwicht sterk, al daalde het percentage beroepsbeoefenaren in de landbouw van 54% in 1859 tot 41% in 1909. De landbouwcrisis die Europa tussen 1875 en 1895 in zijn greep hield, sloeg in Limburg verhoudingsgewijs hard toe. Hier haalden de boeren hun inkomsten hoofdzakelijk uit de akkerbouw. De prijzen van de granen daalden het sterkst. Ook overwoog het kleinbedrijf met exploitaties van één tot vijf hectaren. De keuterboeren misten nog lang de kennis, het geld en de bereidheid tot de in zakelijk opzicht noodzakelijke vernieu-

³ J.C.G.M. Jansen, De armoedigste provincie des Rijks, 1820-1940, manuscript ter perse. [pag. 3-4]; voor de cijfers vgl. J.L. van Zanden, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, deel 50, 1987, pag. 51-76.

⁴ R.T. Griffith, The creation of a national Dutch economy, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jrg. 95, 1982, pag. 526-527.

⁵ J.C.G.M. Jansen, Industrie en Mijnbouw in de beide Limburgen van 1839 tot 1989, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 14-33.

wingen.⁶ De verbetering van de levensstandaard liet in Limburg tussen 1860 en 1910 veel te wensen over. Ongunstige welvaartsverhoudingen en voedingsomstandigheden vertraagden de adolescentiestrekking, de natuurlijke groei op 16-18-jarige leeftijd, zo zeer, dat de Limburgse dienstplichtigen bij de meting voor de keuring steeds ongunstiger te voorschijn kwamen. De economische problemen van het gewest waren zo veelomvattend en zo diepgaand, dat ingrijpende verbeteringen noodzakelijk waren. Pas in de eerste decennia van deze eeuw werd er de basis voor gelegd door de opkomst van mijnindustrie in het zuiden en belangrijke verbeteringen in de landbouw op de zandgronden in het midden en het noorden van de provincie.⁷

Ook in politiek opzicht werden fundamentele problemen gesignaleerd. De integratie van de provincie Limburg in het Nederlandse staatsbestel na de splitsing van de beide Limburgen verliep niet zonder moeilijkheden. Tot omstreeks 1850 waren er zelfs regelmatig oprispingen van separatisme.⁸ Ook daarna bleven de verhoudingen koel, mede omdat Den Haag bepaald geen actieve wervingspolitiek voerde ten opzichte van de Limburgers.⁹ Omstreeks 1890 begonnen de Limburgers zich te storen aan de buitenstaanderspositie die zij in de Nederlandse samenleving innamen. Uit hogere functies werden zij geweerd, omdat zij zich niet voldoende aan de Nederlandse cultuur zouden hebben aangepast. De liberale en protestantse burgerij hing bij voortduring een negatief beeld op van 'Het Donkere Zuiden'. De immigratie van leidende figuren, wars van de eigen aard en het volkskarakter van de Limburgers en de introductie van een levensstijl die haaks stond op de geplogenheden in de traditionele dorpsamenleving, riepen verzet op. De eerste decennia van de twintigste eeuw kenden een explosie van regionaal zelfbewustzijn en een toenemende behoefte eigen aard, eigen taal, eigen cultuur, maar ook de eigen sociale verhoudingen en de eigen economische belangen te verdedigen.¹⁰ Tussen de beide wereldoorlogen heerste in Lim-

⁶ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1964, pag. 277-278.

⁷ Jansen, *De armoedigste provincie des Rijks*, o.c., [pag. 12].

⁸ R.P.W.J.M. van der Heyden, *Maastricht en de separatistische dreiging*, doctoraalscriptie R.U.U., 1988.

⁹ A.F. Manning, *Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg*, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 179.

¹⁰ J. Goltstein, *Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard*, in: *S.S.E.G.L.*, deel XXXI, 1986, pag. 18-19; P.J.A. Nissen, *De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg*, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 190.

burg veel onvrede over het beleid van de landsoverheid.¹¹

Met kracht diende te worden gestreefd naar een religieus reveil. Bij zijn aantreden als administrator van het vicariaat Limburg in 1841 trof bisschop Paredis een enkele jaren tevoren opgesteld visitatieverslag aan met een bedroevende inhoud. Noch over de eredienst, noch over het godsdienstonderwijs, noch over de moraal, noch over de zielzorgelijke activiteiten konden lovende woorden worden gesproken.¹² Een onderzoek dat hij zelf liet instellen, maakte zo mogelijk nog duidelijker hoe treurig het was gesteld met geloof en zeden. Er was een grote onkunde in geloofszaken en een ongebonden moraal, vooral inzake geslachtelijke omgang buiten het huwelijk en als gevolg van het drankmisbruik. Het opdringen van liberale opvattingen werd met name genoemd als oorzaak van veel euvelen.¹³ De hele negentiende eeuw door heeft de leiding van het diocees gestreefd naar verbeteringen in godsdienstig en zedelijk opzicht. Omdat allereerst een clericus moest worden gevormd, die bereid was zich in te zetten voor een religieus reveil, duurde het tot in de jaren zestig voordat de bevolking er veel van gewaar werd. Aanvankelijk overwoog de strijd tegen de misstanden.¹⁴ De krachtige groei van diverse religieuze congregaties kort na het uitbreken van de landbouwcrisis bood de mogelijkheid heel wat meer menskracht in te zetten ten behoeve van het oplossen van maatschappelijke euvelen. Sedert 1880 spanden broeders, fraters en zusters zich op tal van plaatsen in ten behoeve van onderwijs en gezondheidszorg. Spoedig werd duidelijk dat langs deze weg successen waren te behalen. Terwijl de Kerk in het eerste kwart van de twintigste eeuw in de meeste westerse landen bijna instinctief achterdochtig stond tegenover elke vernieuwing en verandering in de samenleving en weinig risico's nam, ontplooidde zij in de beide Limburgen talrijke initiatieven om te trachten de gebruikelijke vervreemding van christendom en profane beschaving om te buigen tot een stelsel van sociale harmonie.¹⁵

De geleidelijke monopolisering van het cultuurpatroon door de Kerk

¹¹ Goltstein, o.c., pag. 57.

¹² J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886, bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*, Assen 1968, pag. 212.

¹³ Gijsen, o.c., pag. 224.

¹⁴ J.C.G.M. Jansen, Voorgeschiedenis en vroegste geschiedenis van St. Michaël, manuscript ter perse; L.J. Deuss, De pastoor komt uit de Kerk, scriptie U.V.A., 1984, pag. 74-97.

¹⁵ E. Mounier, *La petite peur du XXe siècle*, Neuchatel 1948; J. Kerckhoffs, Een provincie van Christelijke cultuur, in: *Industrialisatie en cultuur in Limburg*, Hasselt 1962, pag. 55-56.

riep in de agrarische samenleving¹⁶ herhaaldelijk ernstige spanningen op. Het censuskiesrecht had in de tweede helft van de negentiende eeuw tot gevolg dat het aantal kiezers in vele dorpen niet veel groter was dan het getal van de gemeenteraadszetels. Door de wet opgelegde beperkingen op vereniging en vergadering zadelde de kandidaat-gemeenteraadsleden op met een gecompliceerd probleem. Om voldoende kiezers achter zich te krijgen en hun beleid in brede kring aanvaard te krijgen, dienden omwegen te worden bewandeld. Her en der werden culturele verenigingen gebruikt om de politieke clientèle te bereiken. Giftige pijlen van de kansel, gericht tegen het liberalisme, de zedenverwildering als gevolg van nachtelijke danspartijen of de steun van de overheid aan landverhuizing naar Amerika, leidden in meerdere dorpen tot ernstige spanningen, uitmondend in een schier onontwarbaar kluwen van politieke, religieuze en culturele tegenstellingen. Soms worden harmonieën, schutterijen en toneelgezelschappen brandhaarden van sociale tegenstellingen. Hier en daar kwam het tot scheuringen in de lokale culturele organisaties.¹⁷ Niet in elk opzicht heeft dit negatief uitgewerkt: lange tijd was het mogelijk dat Limburg bij landelijke en provinciale verkiezingen bijna homogeen stemde en de politieke frustraties op lokaal vlak uitleefde door te stemmen op persoons- of verenigingsgebonden lijsten. Ook stimuleerde de maatschappelijke betekenis van culturele organisaties het ontstaan van verenigingen, werkzaam op het terrein van de amateuristische muziek- en toneelbeoefening, enorm.¹⁸

De sociale problemen traden in heel de provincie rond 1880 openlijk aan de dag. Kapelaan Wijnen verhief zijn stem tegen de brutale uitbuiting van de arbeiders in de Maastrichtse aardewerk- en glasindustrie. In die stad waren de moeilijkheden alomvattend. Met de huisvesting van de arbeiders was het erbarmelijk gesteld. Omstreeks 1900 woonde twee derde deel van de bevolking in één- en tweekamerwoningen. Tot 1918 verergerde die toestand nog. Minstens 15.000 mensen waren in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw te Maastricht volstrekt onvoldoende gehuisvest. De volksgezondheid vertoonde soortgelijke problemen. Een onwaarschijnlijk lange lijst beroepsziekten en een zeer groot

¹⁶ E. Lamberts e. a., De invloed van het Katholicisme op het maatschappelijk leven in de beide Limburgen, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden/Maastricht 1989, pag. 127-136.

¹⁷ Deze kwesties werden nog slechts in enkele gemeenschappen bestudeerd, zoals Eijdsden: J. van Lieshout, *St. Cécile, De rode draad*, Eijdsden 1980, pag. 10-17; Buchten-Born: Deuss, o.c. en Thorn: Jansen, *St. Michaël*, o.c.

¹⁸ Cfr. H. Schillings, *Toneel en theater in Limburg*, Assen 1976 en M. Nijsten, *Blaasmuziek in Limburg 1800-1988*, in: *Blaasmuziek in Limburg*, Thorn 1989, pag. 15-51.

aantal tuberculoseslachtoffers kenmerkten de plaatselijke leefomstandigheden tot tenminste in 1920. Het dagelijks leven was voor velen onaangenaam. Slechte voedingstoestanden gingen hand in hand met onmatig drankgebruik. Huisraad bezaten velen nauwelijks. De hygiëne in huis was ver te zoeken. Het bereik van het onderwijs was ondanks inspanningen van diverse religieuze congregaties gering. Lonen en arbeidsomstandigheden lieten te wensen over, vooral in het midden- en kleinbedrijf en in de detailhandel. Daar kwam ook nog veel gedwongen winkelnering voor, werd de zondagsrust niet in acht genomen en moesten de ouders voor hun werkende kinderen nog geld toegeven, zogenaamd omdat zij leerjaren doormaakten.¹⁹

Ten plattelande waren de problemen weinig minder groot. Onder de landarbeiders nam de nood sinds 1875 toe, omdat de werkgelegenheid afkalfde. De pendel naar de Westduitse industriebekkens en de seizoenarbeid van brikkenbakkers in het Roergebied leverden nieuwe vraagstukken op. Ook de boeren worstelden met een reeks problemen. Een laag ontwikkelingspeil, een overmaat aan bedrijven die zo klein waren dat er geen redelijk inkomen mogelijk was, een overwicht van de akkerbouw en dientengevolge een lage productiviteit wegens gebrek aan mest, het ontbreken van enigerlei marktorganisatie en de afwezigheid van kredietfaciliteiten vormen slechts een staalkaart van de problemen die dwongen tot het in stand houden van een exploitatietechniek, waarin het verouderd half-autarkisch gemengd kleinbedrijf bleef overwegen.²⁰ De groei van de grofkeramische nijverheid en de metaalindustrie in de streek tussen Venlo en Roermond sedert 1885 en de explosieve groei van de mijnbouw van 1900 af bedreigden ook de samenleving in plattelandsgebieden van Noord- en Zuid-Limburg met een golf van maatschappelijke problemen. Steeds overwogen algemeen maatschappelijke problemen boven kwesties rond bezoldiging en secundaire arbeidsvoorwaarden.

Plannen om te komen tot herstel

De sociale problematiek in Limburg was veelomvattend. Zij had, zoals wij zagen, economische, politieke, religieuze, culturele, sociaal-psycho-

¹⁹ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht*, [Maastricht 1970], pag. 5-14.

²⁰ Cfr. A. Hutschemaekers, *Geschiedenis van het landbouwonderwijs en het landbouwhuishoudonderwijs in Limburg*, manuscript, hfd. I.

logische en algemeen maatschappelijke aspecten. Er was behoefte aan een brede emancipatiebeweging, die het mogelijk maakte de algemene achterstand van Limburg in te halen, de integratie van de provincie in de Nederlandse samenleving te bevorderen, het herstel van de sociale betekenis van de Katholieke Kerk in een nieuwe maatschappelijke constellatie tot stand te brengen en structurele oplossingen te vinden voor de talrijke facetten van de sociale kwestie. Zelfontplooiing van allerlei groepen in de regionale samenleving diende centraal te staan en niet een defensief emancipatiestreven van een achtergestelde minderheid, de introductie van een kerkelijke verdedigingsstrategie of de politieke mobilisering van een bestaand machtsblok, zoals in recente literatuur wordt gesuggereerd.²¹ Er diende een netwerk tot stand te komen van sociale organisaties, geschikt voor de mobilisering van economische krachten, regionaal zelfbewustzijn, de vermaatschappelijking van het kerkelijk leven en de sociale emancipatie van de arbeiders, de boeren en de middenstanders. Ook de werkgevers en de witte boorden werkers hadden belang bij deze inspanningen.²²

Het ontwikkelen van een systeem van sociale hervorming, dat de aanpak van al deze problemen tegelijk mogelijk maakte, was eenvoudiger dan op het eerste gezicht lijkt. Het voorwerk was in Duitsland en België gedaan. Daar was een program van sociale actie ontwikkeld, dat voor de Limburgse situatie passend scheen. Bij de uitwerking ervan en bij de eerste experimenten hebben Mönchengladbach, Aken en het arrondissement Maaseik, dat in de Volksvertegenwoordiging werd vertegenwoordigd door de peetvader van de Belgische sociale beweging, Joris Helleputte, een voortrekkersrol gespeeld. Vanuit Limburg kon men daarmee gemakkelijk contact onderhouden.

In Aken werd al rond het midden van de negentiende eeuw beseft dat de nieuwe maatschappelijke problemen met hun woningnood, gezondheidskwesties, explosieve bevolkingstoename, stijging van levensmiddelenprijzen en economische crises als gevolg waarvan ontslagen, arbeidstijdverkorting en loonsvermindering aan de orde van de dag waren, niet langer door charitatieve instellingen konden worden opgevangen. Met nadruk werd een fundamentele 'Sozialreform' bepleit, liefst in katholieke geest, want volksmissies hadden juist geleid tot een nadruk-

²¹ Cfr. J.A. Righart, *De Katholieke Zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, Meppel 1986.

²² J.F.R. Philips, Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIV, 1989, [pag. 17].

kelijke katholieke signatuur van de stad.²³ Met instemming begroette men de gedachten van de bisschop van Mainz, Wilhelm Emanuel von Ketteler, die voor de Kerk een taak zag weggelegd in de moreel-zedelijke en religieuze verheffing van de arbeidende bevolking.²⁴ De ideeën van Lasalle hadden grote invloed op hem. Deze betoonde zich een tegenstander van rigoureuze overheidsingrijpen en voerde daartegen de ijzeren loonwet als argument aan. Verkorting van arbeidstijd en verplichte zondagsrust zou het gros van de arbeiders doen omzien naar een bijverdienste en een neerwaartse loonspiraal introduceren. Veeleer diende de arbeider mede-firmant te worden in het bedrijf waar hij werkte zodat hij ging inzien dat zijn inspanningen hem behalve op loon recht gaven op dividenden en renten van het kapitaal dat hij met eigen handen kneedde.²⁵ In katholieke kring vonden deze ideeën veel weerklank. In 'Die Arbeiterfrage und das Christentum'²⁶ bepleitte Von Ketteler een totale hervorming van de bestaande sociaal-economische ordening, gedragen door de geest van het christendom. Hij achtte de overgang naar een humaner orde mogelijk door zelfhulp en de introductie van productiecoöperaties. Schultze-Delitsch lanceerde in dat verband de gedachte de arbeiders te beschouwen als een 'vierde stand' met het recht naast de andere standen een gelijkberechtigde maatschappelijke en politieke kracht te vormen.²⁷ De voorwaarden daartoe dienden door de overheid te worden vervuld middels een wettelijk kader, waarin een breed spectrum van kwesties rond arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden werd geregeld. De Katholiekendag te Düsseldorf in 1869 verhefde dit program tot beleidslijn voor de Duitse Katholieke Kerk.²⁸ Van de uitvoering kwam niets terecht, omdat Bismarck de idee van brede 'Arbeiterschutz' verwierp en slechts tot een stelsel van sociale verzekeringen tegen de risico's van loondienst bereid was. De oorlog van 1870-1871 en de kort daarna inzettende economische crisis drukten het sociale probleem naar de achtergrond en versterkten de angst dat de concurrentiepositie van de Duitse industrie door kostbare sociale maat-

²³ H. Lepper, *Sozialer Katholicismus in Aachen*, Mönchengladbach 1977, pag. 19*-21* en pag. 33*-34*.

²⁴ Lepper, o.c., pag. 40*.

²⁵ F. Tenstedt, *Vom Proleten zum Industriearbeiter. Arbeiterbewegung und Sozialpolitik in Deutschland 1800 bis 1914*, Köln 1983, pag. 255-256.

²⁶ Mainz 1864. Nederlandse vertaling: W.E. von Ketteler, *Het vraagstuk der arbeiders en het Christendom*, Leiden 1865.

²⁷ Lepper, o.c., pag. 39*-41*.

²⁸ Lepper, o.c., pag. 47*-49*.

regelen verder zou worden uitgehoud.²⁹

Ideëel was de actie van Von Ketteler evenwel van het grootste belang. In zijn program liepen maatschappelijke, religieuze en beperkte politieke doelstellingen parallel. Hij heeft zelfs een poging gewaagd om er een economisch element aan te verbinden. Zijn suggestie de kapitalistische vennootschappen om te vormen tot sociale productiecoöperaties vond echter slechts in beperkte mate weerklank. Zijn voorkeur voor het oprichten van verenigingen overeenkomstig de eigen stand met als doel broederlijk hulpbetoon, kreeg daarentegen in brede kring vaste voet. Deze gedachte sloot nauw aan bij de christelijke principes 'onera alter alterius portate': beseft dat gij verplicht zijt elkanders lasten te dragen, en 'instaurate omnia in Christo', met andere woorden de Kerk heeft niet de plicht de maatschappij te organiseren, wel voorwaarden te scheppen opdat de mens zichzelf als Kind Gods kan ontplooien. De patroon noch de Staat draagt de arbeider de hemel in: hij doet het zelf.³⁰ Tegenover het interventionistisch beginsel van het socialisme werd in katholieke kring het subsidiariteitsprincipe geplaatst. Conservatisme wezen allen af.

Het Duitse model van sociaal herstel door samenwerking van alle betrokkenen werd verder uitgewerkt tijdens de Luikse sociale congressen, gehouden van 1886 tot 1890.³¹ Godefroid Kurth, Abbé Pottier, bisschop Doutreloux en Joris Helleputte ontwikkelden er een dynamisch geheel van maatregelen, gericht op oplossing van maatschappelijke problemen door beroepsgenoten. De op te lossen vraagstukken hadden evenzeer betrekking op economische kwesties, zoals concurrentiebeding, prijsvorming en de organisatie van de productie als op de arbeidsvoorwaarden, de arbeidsomstandigheden en het leefklimaat. De in de verdrukking geraakten dienden zelf het hoofd boven water te houden. De Kerk en de Staat hadden slechts een stuwende taak op afstand.³² Helleputte cum suis bepleitten 'bonden van, voor en door de beroepsgenoten' en vermeden zo de klassestrijd.

In België bleken dergelijke ideeën eenvoudig te realiseren voor en door de boerenstand. Vooral Vlaanderen was geschokt door de gevolgen van

²⁹ P. Jostock, Duitsland, in: *150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa 1789-1939*, Hilversum 1961, pag. 118-124.

³⁰ A. Simon, Het Vaticaan, in: *150 Jaar Katholieke Arbeidersbeweging in West-Europa 1789-1939*, Hilversum 1961, pag. 15-17.

³¹ P. Gérin, *Catholiques Liégeois et question sociale 1833-1914*, Bruxelles 1959, pag. 87-101.

³² F. Lehouck, *Van apathie tot strijdbaarheid. Schets van een geschiedenis van de Belgische vakbeweging 1830-1914*, Brugge 1980, pag. 170-172.

de landbouwcrisis: de boer lag op sterven. Afwisselend werden sociale, economische, demografische, pedagogische, zedelijke, religieuze en staatkundige motieven aangevoerd om het herstel van land- en tuinbouw te bepleiten.³³ Al in 1885 was in Brugge een eigenaars- en landbouwersbond opgericht. Hij pleitte voor een gerichte landbouwpolitiek, stichting van aan- en verkooporganisaties, het inrichten van instellingen voor landbouwonderwijs, advisering aan de leden door landbouwvoorlichting, het tot stand brengen van krediet- en verzekeringsinstellingen en het bevorderen van het zedelijk welvaren van de leden.³⁴

Van de veelheid van agrarische organisatiemodellen, waarmee werd geëxperimenteerd, bleek de standsorganisatie het meest werkzaam en succesvol. Zij trok zich alles aan wat voor de verheffing van de boerenstand van enig nut kon zijn, van religieus engagement tot het opzetten van laboratoria voor de chemische analyse van veeteeltproducten en grondmonsters toe. Op plaatselijk vlak bleek het voor de spaarzame kleine boer een probaat middel tot zelfverheffing. In 1890 werd naar het voorbeeld van de Rijnlandse Bauernvereine de Belgische Boerenbond opgericht. In Vlaams-Brabant, Antwerpen en Limburg verbreidde deze organisatie zich razendsnel. In de dorpen in de vier Noordlimburgse kantons waren in 1894 al 21 afdelingen actief.³⁵ In het programma primeerde de zelfhulp, tot uiting gebracht in de leuze 'ieder voor allen, allen voor ieder'. In tegenstelling tot de Westduitse praktijk werden in België het beleid en de actieplannen uitgestippeld op centraal niveau. Het contact met kerkelijke functionarissen was er intensiever dan in het Rijnland.³⁶ Volgens hetzelfde stramien trachtte Joris Helleputte ook de personen, werkzaam in industrie en handel, te organiseren, zij het met aanmerkelijk minder effect.

Het hier geschetste model van standsgewijze organisatie van sociale groepen heeft in Nederlands Limburg grote invloed gehad, zij het via de omweg van de boerenbond. De in Stramproy geboren onderwijzer P.J. Ament nam in 1892 uit de Limburgse Kempen de idee van een coöperatieve handkrachtcentrale voor de verwerking van melk over. Hij vestigde haar in zijn standplaats Tungelroy.³⁷ Samen met Jan Truyen bracht hij vier jaar later de Christelijke Boerenbond tot stand. In 1901 fuseerde

³³ L. van Molle, *Katholieken en landbouw. Landbouwpolitiek in België 1884-1914*, Leuven 1989, pag. 47-69.

³⁴ Van Molle, o.c., pag. 145.

³⁵ Van Molle, o.c., pag. 151-157 en 170.

³⁶ Van Molle, o.c., pag. 164-167.

³⁷ Philips e.a., *Geschiedenis van de landbouw*, o.c., pag. 238.

zij met de elitaire Maatschappij van Landbouw tot de Limburgse Landbouwbond (L.L.B.). Op dat moment was al bijna de helft van de zelfstandige boeren aangesloten. Sinds 1910 was het lidmaatschap vrijwel algemeen.³⁸ Zowel qua doelstellingen, actieplan, organisatiestructuur als qua effectiviteit leek de L.L.B. heel sterk op de Belgische Boerenbond.

De L.L.B. was van stonde af aan een standsorganisatie met een zeer breed actieprogram, gericht op verheffing van de boerenstand op politiek, economisch, sociaal, religieus en cultureel terrein. Eén nuancering dient slechts te worden aangebracht. De L.L.B. verenigde vrijwel uitsluitend zelfstandige beroepsbeoefenaren. Ook in dit opzicht leek de bond als twee druppels water op haar zusterorganisatie in Belgisch Limburg. In beide provincies waren de landarbeiders tijdens de agrarische crises bijna verdwenen. De bond voor hen openstellen had geen zin. De actieprogramma's van de Belgische Boerenbond en de L.L.B. hadden de landarbeiders trouwens ook niets te bieden.³⁹ De Christelijke Boerenbond, de voorganger van de L.L.B., was de eerste sociale organisatie in Limburg met een provinciaal werkgebied.

De arbeidersbeweging ging kort voor de eerste wereldoorlog op dezelfde toer. De eerste verenigingen van arbeiders waren weliswaar iets ouder. In Maastricht was in 1892 'Loon naar Werk' opgericht onder leiding van Servaas Baart. Evenmin als 'Verbroedering', 'Vergelding' en 'Door Vereniging Verbetering', de drie navolgers van het initiatief van Baart c.s., was het een arbeidersorganisatie in eigenlijke zin. Zij verenigden slechts vakgenoten van een afdeling van enkele grote bedrijven respectievelijk de aardewerkers, de glasblazers, de glasslijpers en de ovenwerkers, werkzaam bij één, hooguit twee Maastrichtse bedrijven. Omdat Baart er zeer aan hechtte het neutrale karakter van deze verenigingen te bewaren, waren de contacten met grotere landelijke vakorganisaties uiterst spaarzaam totdat medio 1895 het Maastrichts Arbeids Secretariaat werd opgericht dat relaties ging onderhouden met het Nederlands Arbeids Secretariaat, een koepel van socialistische instellingen.⁴⁰

Met de katholieke reactie op deze eerste schuchtere pogingen tot arbeidersorganisatie in Maastricht was het niet anders gesteld. Tot stand gekomen in 1895 sloten zij zich in mei 1900 aan bij de R. K. Volksbond, een organisatie waarvan oorspronkelijk ook kleine zelfstandigen lid konden

³⁸ Hutschemaekers, o.c., hfd. I.

³⁹ Van Molle, o.c., pag. 168 en Philips e.a., *Geschiedenis van de landbouw*, o.c., pag. 219-221.

⁴⁰ Jansen, *Conflict en samenwerking*, o.c., pag. 17-18.

zijn. Hermans, Ruys de Beerenbrouck en Souren, de voormannen van de katholieke sociale beweging in Maastricht, waren er in 1911 bij de overgang van de Volksbond naar een Werkliedenbond nog maar juist in geslaagd de Volksbond om te vormen tot een echte arbeidersorganisatie.⁴¹ In Venlo-Tegelen en in de Mijnstreek kwamen de arbeidersorganisaties even moeizaam van de grond. De contacten met de werkgevers waren zeer beperkt. De bondsbesturen bereikten weinig. Veelal hadden zij de arbeiders ook niet echt veel te bieden. Het ledental was gering. Het verloop groot. Een meer systematische aanpak van het arbeidersprobleem was dringend gewenst.

In socialistische kring zocht men de oplossing in felle propaganda. Dat bracht de nodige risico's met zich mee. Zoals in Duitsland het geval was geweest, werd ook hier zo nu en dan het voorhanden potentieel aan radicale energie vanwege de politieke onmacht en de maatschappelijke ineffectiviteit afgeleid naar kwesties van de tweede en derde rang.⁴² In Limburg betekende dit dat met enige regelmaat aanvallen werden gedaan op de religieuze wereldbeschouwing van een groot deel van de arbeiders. H.J. van Vorst blies op die manier in 1909 de hele socialistische vakbeweging in Maastricht op.⁴³ De katholieken zochten het in verbreding van activiteiten. Henri Hermans en de latere minister-president Ch. Ruys de Beerenbrouck namen sedert 1902 het ene initiatief na het andere op het terrein van volksgezondheid, volkshuisvesting, volkswikkeling, arbeidsbemiddeling, drankbestrijding en het verminderen van de kosten van levensonderhoud.⁴⁴ Het waren maatregelen voor de arbeiders, niet door de arbeiders. De aanhang van de lokale vakverenigingen werd er niet veel groter van. Eerder was het tegendeel het geval. De hoge eisen door de sociale organisaties, gesteld aan het leefpatroon van de arbeider, leidden tot een extra claim op zijn huishoudbudget. De leden, met veel egards aan de voordeur van de bonden ontvangen, maakten zich vlug weer via de achterdeur uit de voeten. Bij sommige kleine organisaties werd ledenwerving en het scheppen van een band met de achterban bijna de enige activiteit.⁴⁵

Poels ontwikkelde dadelijk na zijn komst naar de Mijnstreek in 1910 een

⁴¹ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, deel II, Assen 1974, pag. 249.

⁴² J.C. Kaiser, *Arbeiterbewegung und organisierte Religionskritik*, Stuttgart 1981, pag. 35-37.

⁴³ Jansen, *Conflict en samenwerking*, o.c., pag. 23.

⁴⁴ Philips, Maastricht op een keerpunt, o.c., [pag. 17].

⁴⁵ J.C.G.M. Jansen, *Verscheidenheid in activiteit. Door Rechtvaardigheid tot Bloei 1896-1971*, in: *St. Eloy 1896-1971*, Maastricht 1971, ongepagineerd.

nieuw organisatie-model, dat Limburg jarenlang een vooraanstaande plaats in de nationale en internationale sociale beweging zou bieden. Naar het voorbeeld van de landbouworganisatie, waarmee hij in zijn geboortestreek Venray kennis had gemaakt, bepleitte hij ook voor de arbeiders de standsorganisatie. Het individu kon men niet alléén zijn weg laten zoeken in een anonieme samenleving, die hem van werk, inkomen, gezondheid en welzijn dreigde te beroven. Gestimuleerd door christelijke beginselen, die het zuurdesem in het leef- en werkmilieu van de moderne mens moesten worden, dienden de vraagstukken in georganiseerd verband aangevat door lotgenoten die hun omgeving door en door kenden en gemeenschappelijke noden hadden.⁴⁶ Elke groep die in de samenleving een eigen plaats innam, waarvan de arbeiders er één vormden, moest zelf een netwerk van sociale organisaties in het leven roepen, passend bij de eigen geestelijke en maatschappelijke noden. Vrijwel onmiddellijk werden de vastgeroeste sociale verhoudingen opengeboken. Arbeiders begonnen te participeren aan de stijging en daling op de maatschappelijke ladder. De standsorganisaties hielpen hun leden meer sociaal aanzien te verwerven, waardoor zij hoger werden gewaardeerd. In Heerlen hadden enkele voormannen van de arbeidersbeweging zich in 1920 al een plaats verworven in de bestuurlijke netwerken. Zij maakten deel uit van de plaatselijke elite.⁴⁷

De middenstanders en de werkgevers volgden na korte tijd het voorbeeld van de boeren en arbeiders. De plaatselijke afdelingen van 'De Hanze, Roomsche-Katholieke Vereeniging van den handeldrijvenden middenstand in Limburg' gingen in 1913 op in een standsorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf, 'De Vereeniging Roomsche Katholieke Limburgse Middenstand' geheten.⁴⁸ De Limburgse R.K. Werkgeversvereniging kwam in 1918 tot stand. Het gros van de Limburgse werkgevers was niet erg gretig geweest de lokroep van de algemene organisatie op katholieke grondslag te volgen: zij hadden weerzin tegen de ideeën, neergelegd in *Rerum Novarum*, wilden zaken en religie graag gescheiden houden, hielden er een individualistische mentaliteit op na en geloofden meer nut te hebben van een patroonsorganisatie die opkwam voor de belangen van de eigen branche dan van een algemene

⁴⁶ Jappe Alberts, o.c., pag. 251.

⁴⁷ M. Brylka, *De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930*, in: *S.S.E.G.L.*, deel XXXIII, 1988, pag. 139.

⁴⁸ H.A.C.M. Nootenboom, *Vijftig Jaar Katholieke Limburgse Middenstands Bond*, Venlo 1963, pag. 5-6.

werkgeversorganisatie.⁴⁹

De contacten tussen de diverse standsorganisaties op de Katholieken-dagen en de energieke wijze, waarop tijdens de sociale studieweken in Rolduc actieplannen werden ontwikkeld, leidden tot een opmerkelijke effectiviteit van dit netwerk van sociale organisaties. Tussen 1910 en 1938 slaagde Limburg erin een aanzienlijk deel van zijn achterstand in regionaal inkomen per hoofd van de bevolking ten opzichte van het landelijk gemiddelde weg te werken. De relatieve positieverbetering was dubbel zo groot als die van de andere randprovincies.⁵⁰ Niet heel deze verbetering is toe te schrijven aan het optreden van de standsorganisaties. Hun bijdrage aan de beide factoren van doorslaggevend belang was evenwel niet gering. De spectaculaire verbetering van de productiviteit op de kleine landbouwbedrijven op het Noord- en Middenlimburgse zand is goeddeels gevolg van de inspanningen van de boerenorganisaties. Het behoud van een zeer hoog niveau van verzekerd dagloon in de mijnen tijdens de crisis van de jaren dertig en de ontplooiing van de maatschappelijke dienstverlening in het Zuidlimburgse industriegebied zijn mede door de arbeidersorganisaties tot stand gebracht. Omstreeks 1955 was een groot deel van de oorspronkelijke doelstellingen gerealiseerd. De aantrekkingskracht van de standsorganisaties en van het sociale netwerk begon te tanen.

Conclusie

Het perspectief van de sociale evolutie in Limburg is breder, effectiever en fundamenteler dan tot uitdrukking kon worden gebracht in de talrijke studies naar de geschiedenis van afzonderlijke organisaties, die sedert veertig jaar verschenen. Een meer integrale aanpak en een bedrijfstaksgewijze analyse, waarin de stimulansen van groepen, organisaties en factoren in onderlinge samenhang aan de orde worden gesteld, zijn dringend geboden. Het Sociaal Historisch Centrum heeft daarvoor inmiddels meer dan genoeg materiaal bijeengebracht. Ik hoop in deze evaluatie van veertig jaar onderzoek, gestimuleerd of verricht door het Sociaal Historisch Centrum, te hebben aangetoond, hoe ook in wetenschappelijk opzicht de grondslag is gelegd voor een nieuwe aanpak en

⁴⁹ G.C.P. Linssen, *Werkgeversorganisatie in Katholiek patroon 1915-1940*, Tilburg 1978, pag. 38.

⁵⁰ Jansen, *De armoedigste provincie*, o.c., [pag. 3-5].

gewijzigde paradigma's. De tentoonstelling die zo dadelijk wordt geopend, zal laten zien hoe het beoogde doel op eenvoudige wijze kan worden bereikt. In de loop van de jaren werden talrijke vlaggen en vaandels aan het Sociaal Historisch Centrum overgedragen. Zij zijn bij uitstek geschikt om het wereldse perspectief van de sociale organisaties te laten zien. Vlaggen zijn immers van oudsher symbolen geweest van waardigheid, gezag en macht. Zij representeerden de herkenbaarheid van de groep, bevorderden de band tussen leden en organisaties en speelden een rol bij het opbouwen van een positief imago. Zo hebben de vlaggen ook bij de sociale organisaties gewerkt. De nieuwe organisatievormen vroegen om nieuwe symbolen. De iconografie van de vlaggen maakt het mogelijk de veelheid van doelstellingen van de op sociaal-economisch en maatschappelijk terrein werkzame organisaties te identificeren. Organisatie-specifieke symbolen vormen de basis. Zij laten de sociaal-maatschappelijke betekenis van de betreffende organisatie zien. De weergave van beroepsbezigheden en werktuigen symboliseert het economisch aspect. Het gebruik van nationale en regionale kleuren toont de politieke aspiraties. Het religieuze aspect komt tot uitdrukking in de verwijzing naar de goddelijke bescherming, die blijkens het gebruik van bijvoorbeeld een stralend kruis vaak zeer positief werd opgevat. Decorelementen leenden zich voor de weergave van de culturele opgave. De vlag dekte de lading in de meest letterlijke zin van het woord.

Ik heb gezegd.